

ՑԱԿԱՆՑԱՆ ՌՌԻՍԼԱՆ (ԱԻ)

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

*«Քանզի ոչ է պատմություն ճշմարիտ
առանց ժամանակագրության»*

Սովսիսի Խորենացու, Պատմություն Հայոց, Բ, 2Բ:

Շուրջ երկու հազարամյակ հին քաղաքակրթության խոշորագույն կենտրոններից մեկը հանդիսացող Ասորեստանի առաջացմանն ու հզորացմանը նախորդել են Միջագետքում մի շարք քաղաքական իրադարձություններ: Ա. Լ. Օպպենհեյմը նշում է, որ «Բաբելոն» և «Ասորեստան» տերմիններով ընդունված է անվանել երկու գլխավոր պետությունները, որոնցով հիմնականում մենք դատում ենք միջագետքյան քաղաքակրթության մասին¹: Իսկ Ասորեստան պետությունն իր անվանումն ստացել է երկրի գլխավոր քաղաքական կենտրոն Aššur - Աշշուրից (ներկայիս Քալաթ-Շերկաթ բնակավայրն Իրաքում, Տիգրիս և Մեծ Զաբ գետերի խառնարանից հարավ՝ Տիգրիս գետի աջ ափին): Վերջինս էլ իր անվանումը ստացել է ասորեստանցիների գլխավոր, քաղաքի հովանավոր և ռազմի աստված Աշշուրի անունից:

Երկրում և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցող ցանկացած իրադարձություն կապվում էր Աշշուր աստծո և նրա կամքի հետ, իսկ ավելի կոնկրետ՝ ամեն մի ասորեստանցի ինչ-որ չափով *«աշշուրոֆիլ»* էր: Դեռ ավելին՝ նրա պաշտամունքը, մասնավորապես սկսած Ք.ա. X դարից, միտում ուներ դառնալու մոնոթեիստական²: Աշշուր աստծո տաճարը գտնվում էր Էպիխ լեռան վրա և կրում էր շումերական

¹ Оппенхейм А., Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации, М., 1990, с. 30-31.

² Parpola S., Monotheism in Ancient Assyria, In: B. N. Porter (ed.), One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World (Transactions of the Casco Bay Assyriological Institute, 1), 2000, p. 165-209.

«É.HUR.SAG.(GAL).KUR.KUR.RA» - «Լեռան հողերի (մեծ) տուն» կամ «երկրների/հողերի լեռ»³ անվանումը: Իսկ վերջինիս գլխավոր քուրմը՝ «šangu»՝ Աշշուրի տիրակալն էր, որը սկզբնապես չէր կրում «արքա» տիտղոսը, այլ կոչվում էր «iššakkum» (համարժեք էր շումերական ÉNSI-ին⁴): Նա և՛ գլխավոր քուրմ էր (Աշշուր աստծո տեղապահը երկրի վրա), և՛ ռազմական առաջնորդ: Փաստացի նրա իշխանությունը բացարձակ էր և ժառանգական: Նա, իսկ հետագայում արդեն արքան, միաժամանակ համայնքային կամ ավագների խորհրդի «bīt āli» («քաղաքի տուն») անդամ էին: Եվ հենց ավագների խորհրդի անդամներից էլ վիճակահանությամբ ընտրվում էր այդ տարվա անվանահայրը՝ էպոնիմը՝ «līmtu»⁵, և հերթական «līmtu»-ի անունով էլ կոչվում էր տվյալ տարին: Շատ հաճախ էպոնիմ էին ընտրվում նաև ասորեստանյան արքաները: Նույնիսկ Նոր-Ասորեստանյան ժամանակաշրջանում՝ Աշշուր մարզի կառավարիչը, որը նստում էր Աշշուրում՝ կրում էր «šakin māti» «երկրի կառավարիչ» տիտղոսը⁶:

Ասորեստանում ձևավորվում էր բացարձակապես ռազմիկ-տղամարդկանց պետությունը, որտեղ Ա. Լ. Օպպենհեյմի բնորոշմամբ

³ Grayson A., The Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. II (858-745 B.C.), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods (այսուհետ՝ RIMA), Vol. III, Toronto, 1996, A.O.105.1, l. 22, p. 202.

⁴ Տես օրինակ Պուզուր-Աշշուր I-ի (Ք.ա. ?-1975? թթ.) որդու՝ Շալիմ-ախումի (Ք.ա. 1974-1963? թթ.), էրիշում I-ի (Ք.ա. 1941-1902? թթ.) և այլոց արձանագրությունները՝ RIMA, I, T., 1987, A.O.31, A.O.34: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ Շամշի-Ադադ I-ը (Ք.ա. 1813-1781 թթ.), իր արձանագրություններում կրելով «LUGAL KIŠ – տիեզերքի արքա» տիտղոսը (RIMA, I, A.O.39.1, l. 2, p. 48), միաժամանակ շարունակում էր կրել նաև «iššakkum» տիտղոսը՝ (RIMA, I, A.O.39.4, l. 3, p. 56).

⁵ Պահպանվել և մեզ են հասել նաև ասորեստանյան էպոնիմների մի շարք ցուցակներ: Այսօր հստակեցված կարելի է համարել Ք.ա. 910-612 թթ.-ի էպոնիմների ցանկը՝ Millard A., The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C., SAAS, Vol. II, Helsinki, 1994, ինչպես նաև՝ Veenhof K. R., The Old Assyrian List of Eponyms from Karum Kaniš and its Chronological Implications, ZA, 2004, Bd. 94, p. 304-306.

⁶ Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, M. P. Streck et. all, Berlin - New-York, Band 11, 1./2., 2006-2008, S. 45-46:4.

բավականին մեծ էր «ազգային ինքնագիտակցության» զգացումը⁷: Բարձր ազգային ինքնագիտակցությունը, կայուն հասարակության առկայությունը, ինչպես նաև անվերապահորեն ենթարկումը կենտրոնական իշխանությանը, վերջինիս և մասնավորապես արքայական իշխանության աստվածատուր լինելու զգացումը՝ հանգեցրեց բառիս բուն իմաստով Հին աշխարհի ամենակայուն և բացառիկ ասորեստանյան պետության առաջացմանը, որը ձգտում էր իր գերիշխանությունը հաստատել ամբողջ տարածաշրջանում: Վերջինիս ամենավառ վկայությունն էր ասսուրական արքաների կրած հետևյալ տիտղոսները՝ «šarru rabû(u) šarru dan-nu šar kiššati šar kibrat irbittim(tim)»՝ «մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, (աշխարհի) չորս կողմերի արքա», «ri'-um kienu migir ilâni rabûti»՝ «օրինական կառավարիչ, աստվածների սիրելին»: Իսկ արքայական վսեմության խորհրդանիշներից են եղել թագը (agû), գայիսոնը (hattu), գահը (kussû) և արքայական խորհրդանիշը (ստանդարտը) (urigallû):

Թերևս չի բացառվում այն հանգամանքը, որ շուրջ մեկ հազարամյակ սկսած Աշշուրի տիրակալ Ադասիից (Ք.ա. XVIII? դարի վերջին քառորդ) ընդհուպ մինչև տերության անկումը Ք.ա. 607/605 թթ.-ը պետության գլուխ կանգնած է եղել բացառապես միևնույն տոհմը: Այսինքն՝ արքայական իշխանությունը փոխանցվում էր ժառանգականորեն, որի հիմքում ընկած էր արյան սկզբունքը: Այս հանգամանքն ինքնին գալիս է հաստատելու ասորեստանցիների պատվախնդիր լինելը: Նույն պատվախնդրության՝ այս անգամ արդեն զուտ ասորեստանյան պատվախնդրության մասին է վկայում թեկուզև այն հանգամանքը, որ մեզ հասանելի գեթ մեկ աղբյուրում չկարողացանք գտնել ռազմի դաշտից ասորեստանյան զորքերի փախուստի դրվագներ: Ընդհանրապես քիչ են նաև նահանջի դրվագները. ասորեստանյան ծայրահեղ կարգապահ ռազմիկները կովում էին մինչև վերջ, մինչև հաղթական ավարտը: Ասորեստանյան ռազմիկներն անվերապահորեն

⁷ Оппенхейм А., Древняя Месопотамия..., с. 53, հմմտ. նաև՝ Lambert W. G., The Reigns of Aššurnasirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation, Iraq, Vol. 36, 1974, № 1/2, p. 103-109; Parpola S., National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times, Journal of Assyrian Academic Studies, 2004, 18/2, p. 5-49.

և մեծ հավատարմությամբ ենթարկվում էին գլխավոր հրամանատարությանը արքային:

Բացառված չենք համարում նաև այն հանգամանքը, որ լեգենդար Տուդիայից («վրաններում բնակվող» 17 «արքաներից» առաջինը) (Ք.ա. III հազարամյակ, Ք.ա. մոտ XXIII կամ Ք.ա. մոտ XXII դդ.?) մինչև Ուշայիա («վրաններում բնակվող» 17 «արքաներից» վերջինը⁸) (Ք.ա. մոտ XXII դարի կեսերը) կամ Կիկկիյա (Ք.ա. մոտ XXII դարի վերջեր կամ Ք.ա. մոտ XXI դարի սկիզբ?)⁹ և Ուշայիայից մինչև Ադասի (Ք.ա. XVIII դարի վերջին քառորդ)¹⁰ գահակալել են միննույն տոհմի անդամները: Հարկ է նշել նաև, որ այդ շարքի տիրակալների անվանումների ճնշող մեծամասնությունը արքադական ծագում չունեն: Այս ցանկում թերևս բացառություն են կազմում ամորեացի Շամշի-Ադադ I-ը (Ք.ա. 1813-1781 թթ.) և նրա որդի Իշմե-Դագան I-ը (Ք.ա. 1780-1741 թթ.): Սակայն հետագայում ասորեստանյան արքաները նրանց անունները նույնպես զետեղել են իրենց նախնիների ցուցակում: Ամեն դեպքում ամորեացիներն, ըստ երևույթին, երկար չկարողացան իրենց ձեռքում պահել Աշշուրը, և շուտով հենց Շամշի-Ադադ I-ի մահից հետո նրա տերությունը սկսեց քայքայվել:

Ամորեական իշխանության առումով Վ. Ա. Յակոբսոնը նշում է, որ այն «հինասորեստանյան» կոչելը սխալ է, քանի որ Շամշի-Ադադ I-ն

⁸ Lewy H., Assyria c. 2600-1816 B.C., The Cambridge Ancient History (այսուհետ՝ CAH), I/3, 1971, p. 743ff.

⁹ Վերջինս Սալմանասար I-ի (Ք.ա. 1274-1245 թթ.) (RIMA, I, A.0.77.1, l. 113, p. 185) և Աշշուր-ոեշա-իշի I-ի (Ք.ա. 1133-1115 թթ.) արձանագրություններում հանդես է գալիս որպես նախահայր՝ RIMA, I, A.0.86.11, p. 320, սակայն Աշշուր-ոեմ-նիշեշուն (Ք.ա. 1410-1403 թթ.) իր արձանագրությունում որպես տոհմի նախահայր նավանում է Կիկկիյաին՝ RIMA, I, A.0.70.1, l. 5, p. 101: Երկու Ուշայիա և Կիկկիյա անունները, սուբարիական են, այն դեպքում, երբ մնացած բոլորը՝ արքադական:

¹⁰ Ասորեստանյան արքայացանկերի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Grayson A., The Assyrian Royal Inscriptions (այսուհետ՝ ARI), Vol. I, Wiesbaden, 1972, p. 1f.; նուևի՝ Königslisten und Chroniken B. Akkadisch, RIA, 1980, № 6, S. 89-101; Millard A., Assyrian King Lists, The Context of Scripture, Vol. I, Canonical Compositions from the Biblical World, in W. W. Hallo, Brill, 1997, p. 463-464; Glassner J.-J., Mesopotamian Chronicles, Atlanta, 2004, p. 136-145 և այլք:

իրեն Աշշուրի արքա չի համարել¹¹: Գտնում ենք, սակայն, որ նրա այսպիսի մոտեցումը չունի բավարար հիմնավորում: Դեռ ավելին՝ նրա արձանագրություններից մեկում «1. *Šamši-Adad 2. da-núm 3. LUGAL KIS 4. ša-ki-in En-líl 5. ÉNSI A-šur*» «Շամշի-Ադադ, հզորը՝ տիեզերքի արքա, նշանակված էնլիլ աստծո կողմից, Աշշուր աստծո փոխկառավարիչը»¹² առկա նախադասությունը կարող է վկայել անգամ հակառակ տեսակետի օգտին: Գտնում ենք, սակայն, որ այստեղ առաջին հերթին մենք գործ ունենք ասորեստանյան արքաների ավանդական աստորական պատկերացումների զարգացման հետ, ըստ որի տիրակալը կառավարում էր միայն էնլիլի անունից և նրա կամքի կատարողն էր: Հարկ է նշել նաև, որ նմանատիպ արտահայտություն է առկա նաև մի շարք Միջին ասորեստանյան արքաների տիտղոսաշարերում: Օրինակ՝ Աշշուր-ուբալլիթ I-ը (Ք.ա. 1365-1330 թթ.) միայն մեկ արձանագրությունում է իրեն անվանում «Ասորեստանի արքա»¹³: Ամեն դեպքում գտնում ենք, որ Ասորեստանի թագավորության արդեն որպես կուռ պետական կազմավորման իրական պատմությունը կարող է սկսվել Ք.ա. XV դարից:

Սկզբնապես Աշշուրն առևտրա-արհեստագործական խոշոր կենտրոն էր: Այստեղով էին անցնում մի շարք առևտրական մայրուղիներ, որն էլ նրա բնակչությանը բավականին լավ նախադրյալներ ընձեռեց մեծ հարստություն կուտակելու համար¹⁴: Աշշուրից զատ ասորեստանյան խոռոչորագույն քաղաքական և մշակութային կենտրոններ էին նաև Նինվեն, Կալախը, Արբելան: Այս քաղաքներն էլ հետագայում հանդիսացան ասորեստանյան պետության միջուկը, որի շուրջ հետագայում պետք է ձևավորվեին համաշխարհային պատմության իրական առաջին կայսրությունը՝ Ասորեստանը:

¹¹ Якобсон В., Месопотамия в XVI-XI вв. до н. э., История древнего мира (այսուհետ՝ ИДМ), I, Ранняя древность, отв. ред. И. М. Дьяконов, М., 1989, с. 203.

¹² RIMA, I, A.0.39.2, Col. I, ll. 1-5, p. 52.

¹³ RIMA, I, A.0.73.6, Col. I, l. 3, p. 115.

¹⁴ Янковская Н., Ашшур, Митанни, Аррапхэ, ИДМ, I, с. 175-179; Якобсон В., Месопотамия в XVI-XI вв. до н. э..., с. 203-205.

Աշշուրի տիրակալներից մեզ հասած առաջին արձանագրությունը թողել է Ինինլաբայի որդի Իտիտին (Ք.ա. մոտ XXII դար?)¹⁵: Մինչ (Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կես) սեմիտական ցեղերի ներթափանցումը տարածաշրջանը հիմնականում զբաղեցրած էր խուրրիական և սուբարիական ցեղերով: Ասորեստանցիներն էլ իրենց հերթին սեմիտներ էին և խոսում էին աքքադերենի հյուսիսային բարբառով¹⁶: Եվ հենց վերջիններիս հետ էլ կապվում է Ասորեստան պետության հետագա շուրջ հազարամյա պատմությունը:

Ինչևէ, անցնելով Ասորեստանի քաղաքական պատմության վաղագույն շրջանին՝ նշենք, որ Ք.ա. XXIII դարում ինչպես ամբողջ Հյուսիսային Միջագետքը, այնպես էլ նոր կազմավորվող Աշշուրի պետությունը շուրջ մեկ դարով ընկավ Աքքադի հզոր պետության գերիշխանության տակ՝ Սարգոն Աքքադացուց (Ք.ա. 2316-2261 թթ.) մինչև Նարամսին (Ք.ա. 2236-2200 թթ.): Դեռ ավելին՝ նույնիսկ մի տեսակետի համաձայն, Աքքադի երրորդ տիրակալ և Սարգոն Աքքադացու որդի Սանիշտիշուն (Ք.ա. 2248-2237 թթ.) է նինվեում կառուցել Իշտար աստվածուհու տաճարը: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ Շամշի-Ադադ I-ը (Ք.ա. 1813-1781 թթ.), իր իսկ արձանագրության համաձայն, նույն տաճարի վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերել է Սանիշտիշուի արձանը և տաճարը հիմնադրելու վերաբերյալ կոթողը¹⁷: Սակայն կուտիների առաջնորդ Էրրիդու-պիզիրից¹⁸ (Էնրիտավիզիրից կամ Էնրիդա-պիզիր¹⁹) Նարամսինի պարտությունից և սպանությունից հետո, ըստ երևույթին, Աշշուրը կարճ ժամանակահատվածում ձեռք է բերում անկախություն, հնարավոր է նույնիսկ, որ հենց այս

¹⁵ ARI, I, p. 2; RIMA, I, A.0.1001.1, p. 7.

¹⁶ Языки мира: Семитские языки. Аккадский язык. Северозападносемитские языки. Ред. колл.: А. Г. Белова, Л. Е. Коган, С. В. Лёзов, О. И. Романова, М., 2009, с. 113-204.

¹⁷ RIMA, I, A.0.39.2, Col. II, ll. 9-25, p. 53.

¹⁸ Էրրիդու-պիզիրի արձանագրությունների վերաբերյալ տե՛ս Frayne D., Sargonic and Gutian Periods (2334-2113BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods, Vol. II, Toronto, 1993, p. 220-228.

¹⁹ Մանրամասն տե՛ս Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Ե., 2005, էջ 77-86:

Ժամանակահատվածից էլ սկսված լինի Աշշուրի հետ «վրանական արքաների» և պատմական կամ նոմային շրջանը: Շատ չանցած Հյուսիսային Միջագետքի մի որոշ մասը, միգուցե նաև Աշշուրը, հայտնվում են Ուրի III հարստության գերիշխանության տակ²⁰: Քիչ անց Միջագետքում են հայտնվում ամորեական ցեղերը, որոնց հարվածների տակ էլ ընկնում է Ուրի III հարստությունը: Հարավային Միջագետքում ի հայտ են գալիս մի շարք այլ քաղաքական կենտրոններ, որոնց հարևանությամբ, և մասնավորապես Հյուսիսային Միջագետքում, ստեղծվում էին ամորեական փոքրիկ իշխանապետություններ: Եվ նրանց առաջնորդներից մեկը՝ Շամշի-Ադադ I-ը, Ք. ա. մոտ 1813 թվականին կամ աշշուրական ավագների խորհրդի որոշմամբ, կամ էլ, որն էլ միաժամանակ առավել հավանական է, բռնի ուժով կարողանում է տիրանալ Էրիշում II-ի (Ք.ա. 1818-1813? թթ.) գահին: Սակայն Շամշի-Ադադ I-ի տոհմի ներկայացուցիչներն Աշշուրում իշխանությունն իրենց ձեռքում կարողանում են պահել շուրջ կես դար: Ամենայն հավանականությամբ, նրա թոռ Մուտ-աշկուրի (Ք.ա. XVIII դարի 2-րդ կես) կառավարումն Աշշուրում արդեն դարձել էր ձևական, և շուտով նա գահընկեց արվեց, սակայն հաջորդ կառավարիչները բավականին թույլ էին և չկարողացան ստեղծել կայուն պետական կառավարման համակարգ: Միայն XVIII դարի ընթացքում իրար հաջորդեցին 9 տիրակալներ: Իսկ արդեն նույն դարի վերջին քառորդին իշխանությունն անցնում է Ադասիին, որը հիշատակվում է Ք.ա. մոտ 1700 թվականին: Նրան հաջորդում է որդին՝ Բելու-բանին (Ք.ա. 1700-1691? թթ.)²¹: Սակայն շուրջ երկու դար անց՝ Ք.ա. XV դարի սկզբներին, Աշշուրը կրկին կորցնում է իր անկախությունը և ընկնում արևմտյան հարևան Միտաննիի տիրապետության տակ: Միտաննիի արքա Շ/Սաուշ/սատտարը (Ք.ա. 1510-1470? թթ.) պարտության մատնելով Էնլիլ-նաժիր I-ին (Ք.ա. 1497-1485 թթ.)՝ գրավում է Աշշուրը²²: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս

²⁰ Дьяконов И., Ранние деспотии в Месопотамии, ИДМ, I, с. 80-85.

²¹ САН, II/2, 1975, р. 821.

²² Drower M., Syria c. 1550-1400 B.C., САН, II/1, 1973, р. 4364; Gadd C., Assyria and Babylonia c. 1370-1300 B. C., САН, II/2, р. 22; Аветисян Г., Государство Митанни (военно-политическая история в XVII – XIII вв. до н. э.), Е., 1984, с. 41, 105;

փաստերը, միտաննական գերիշխանությունը Աշշուրի նկատմամբ եղել է ավելի կարճատև՝ մոտ յոթ տասնամյակ, քան փորձվում է ցույց տրվել մասնագիտական գրականությունում:

Ամենայն հավանականությամբ, ելնելով եգիպտա-միտաննական հակամարտությունից և Միտաննիում օրեցօր նկատվող քաղաքական ճգնաժամից՝ արդեն Աշշուր-բել-նիշեշուի (Ք.ա. 1419-1410 թթ.) կառավարման սկզբներից կարելի է ամենայն վստահությամբ նշել, որ Աշշուրը սկսում է թոթափել միտաննական լուծը: Բանն այն է, որ Աշշուրը նվաճելուց հետո միտաննական թագավորի հրամանով քանդվել էին դեռևս Էնլիլ-նաժիր I-ի հոր՝ Պուզուր-Աշշուր III-ի (Ք.ա. 1521-1498 թթ.) կողմից Աշշուրում կառուցած «Նոր քաղաքի» պարիսպները²³, իսկ Աշշուր-բել-նիշեշուն, իր իսկ արձանագրության համաձայն, վերականգնեց այն²⁴: Այս հանգամանքը կարող է վկայել, որ Աշշուր-բել-նիշեշուն ամրաշինություններ կառուցելով և վերականգնելով՝ ակնհայտորեն գործում էր որպես անկախ տիրակալ: Աշշուր-բել-նիշեշուի համար բավականին բարենպաստ էին նաև միջազգային հարաբերությունները, շարունակվում էր եգիպտա-միտաննական հակամարտությունը, և նա շտապեց օգտագործել հարմար առիթը՝ առաջին հերթին կարգավորելով իր հարաբերությունները հարավային հարևան՝ Քասսիտական Բաբելոնիայի հետ: Աշշուր-բել-նիշեշուի և Բաբելոնիայի արքա Կարահնդաշ I-ի միջև կնքվեց մի նոր պայմանագիր, որն, ըստ երևութի, կրկնում էր Պուզուր-Աշշուր III-ի և Բուրնա-Բուրիաշ I-ի կնքած պայմանագիրը, ըստ որի կարգավորվում էին սահմանային վեճերը երկու երկրների միջև²⁵: Աշշուր-բել-նիշեշուի հաջորդները շարունակեցին նրա քաղաքականությունը, և Աշշուրը դուրս գալով քաղաքական քառսից՝ բռնեց հզորացման ուղղին: Հենց նրա կառավարման ժամանակաշրջանն էլ հանդիսացավ այն հիմքը, որի

նույնի՝ Политическая история Митанни в XVI – XV вв. до н. э., ВДИ, 1978, № 1, с. 6.

²³ RIMA, I, A.0.61.1, ll. 5-10; A.0.61.2-3, p. 90-92; Drower M., Syria c. 1550-1400 B.C., p. 464f.

²⁴ RIMA, I, A.0.69. 1, 1001, p. 99-100; Drower M., Syria c. 1550-1400 B.C., p. 465.

²⁵ Drower M., Syria c. 1550-1400 B.C., p. 442; Якобсон В., Месопотамия в вв. XVI-XI до н. э., с. 199.

վրա սկսեց ձևավորվել Ասորեստանը՝ որպես պետություն: Իսկ եթե փորձենք փուլաբաժանման ենթարկել Ասորեստանի պատմությունը, ապա գտնում ենք, որ որպես Միջին ասորեստանյան ժամանակաշրջան պետք է ընդունել սկսած Աշշուր-բել-նիշեշուի (Ք.ա. 1419-1410 թթ.) կառավարումից: Նրա որդի Էրիֆա-Ադադ I-ը (Ք.ա. 1392-1366 թթ.) տնտեսական, շինարարական և այլ բնույթի արձանագրություններում իր տիտղոսաշարին արդեն ավելացնում է «արքա» տիտղոսը:

Ինչևէ, սկսած իր առաջին քաղաքական վերելքից մինչև գերություն, Ասորեստանի դեգերումները պատմության քառուղիներով կարելի է պարբերացնել հետևյալ գլխավոր ժամանակագրական շրջանակներում.

1. Ք.ա. XV-XIII դարեր. փաստացի ընդգրկում է Միջին ասորեստանյան ժամանակաշրջանը՝ Ասորեստանի աստիճանաբար վերելքով, սկսած Աշշուր-բել-նիշեշուի (Ք.ա. 1419/08-1410/1399 թթ.)²⁶ կառավարումից մինչև մերձավորարևելյան ճգնաժամը, իսկ ասորեստանցիների գլխավոր խնդիրը տվյալ ժամանակահատվածում սեփական սահմանների անվտանգությունն էր: Էրիֆա-Ադադ I-ի որդի Աշշուր-ուբալլիթ I-ն (Ք.ա. 1365/54-1330/18 թթ.) իրեն դրսևորեց որպես հմուտ դիվանագետ և ռազմական գործիչ: Նրա կառավարման ընթացքում Ասորեստանը ոչ միայն դուրս եկավ իր բնական սահմաններից և անցավ նախահարձակման, այլև սկսեց միջամտել հարևան երկրների ներքին գործերին: Արևելքից ասորեստանցիները սկսեցին ակտիվորեն սպառնալ Միտաննիին, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեցին Եգիպտոսի²⁷ և Բաբելոնիայի հետ: Վերջինիս հետ բարեկամությունն ամրապնդելու նպատակով Աշշուր-ուբալլիթ I-ն իր Սուբալլիտատ-շերուա դստերը կնության տվեց Բաբելոնիայի արքա Բուրնա-Բուրիաշ II -ին (Ք.ա. 1376-1347 թթ.)²⁸:

²⁶ Gadd C., Assyria and Babylonia c. 1370-1300 B. C., p. 1040: Միջին ասորեստանյան ժամանակաշրջանի արքաների կառավարման վերաբերյալ այլ թվագրումների համար տես՝ Boese J., Wilhelm G., Aššur-dan I, Ninurta-apil-ekur und die mittelassyrische Chronologie, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1979, № 71, S. 19-38.

²⁷ Moran W., The Amarna Letters, Baltimore and London, 1992, EA 015-016, p. 37-41.

²⁸ Gadd C., Assyria and Babylonia c. 1370-1300 B. C., p. 28.

Տվյալ ժամանակահատվածում Ասորեստանը մեկը մյուսի ետևից ձեռնարկում է մի շարք հաջողված արշավներ՝ արևմուտքում երբեմնի հզոր միտաննական թագավորությունն էր, արևելքում՝ էլամական ցեղերը, հյուսիսում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերն էին, իսկ հարավում՝ կասսիտները։ Աշխարհագրական այս ուղղություններից ասորեստանցիների համար առավել կարևոր էին արևմտյան խեթամիտաննական ուղղությունը²⁹ և հյուսիսային ուղղությունը՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միությունների դեմ³⁰։ Եվ ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա. Քոսյանը՝ Ասորեստանը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում հիմնականում հանդես էր գալիս որպես ապակայունացնող գործոն³¹։

Աշշուր-ուբալլիթ I-ի թոռ Արիկդենիլին (Ք.ա. 1319/07-1308/1296 թթ.) նույնպես ակտիվ նվաճողական քաղաքականություն էր վարում։ Նա մի շարք հաղթանակներ տարավ Միտաննիի նկատմամբ՝ երկրի սահմանները հարավ-արևմուտքում հասցրեց մինչև Եփրատ գետի հոսանքի միջին շրջան։ Արիկդենիլին սկսում է կիրառել «šarru dan-nu šar māt A-šur»՝ «հզոր արքա, Աշշուրի արքա»³² տիտղոսը, որն այսուհետ սովորական մի երևույթ պետք է դառնա ասորեստանյան արքաների տիտղոսաշարերում։ Արիկդենիլի հաջորդները, և մասնավորապես Ադադ-Նիրարի I (Ք.ա. 1307/1296-1275/64 թթ.), Սալմանասար I (Ք.ա. 1274/63-1245/34 թթ.) և Թուկուլթի-Նինուրտա I (Ք.ա. 1244/33-1208/1197 թթ.)՝ նույնպես վարում էին ակտիվ նվաճողական քաղաքականություն՝ Ասորեստանը դարձնելով միջագոյին հարաբերությունների և տարածաշրջանային կարևորագույն պետություն։ Ինչպես նշում է Ա. Քոսյանը, այս շրջանում Ասորեստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը հյուսիսից արևմուտք ձգվող և խեթերի կողմից վերահսկվող «կիսալուսնի» ճեղքումն էր, որը թույլ կտար ճանապարհ հարթել դեպի հյուսիսի մետաղների աղբյուրները և արևմուտքի

²⁹ Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Ե., 1999, էջ 14-16, 18-28, 73-76:

³⁰ Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с. 20; ARI, I, p. 53; Munn-Rankin J., Assyrian Military Power 1300-1200 B. C., CAH, II/2, p. 274-306.

³¹ Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը, էջ 14:

³² RIMA, I, A.0.75. 1, ll. 1-3, p. 120.

առևտրական ուղիներն ու կենտրոնները³³: Ադադ-Նիրարի I-ի և մասնավորապես Սալմանասար I-ի հարվածների տակ ընկավ Միտաննիի պետությունը³⁴: Իսկ Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը Ք.ա. մոտ 1223 թվականին գրավեց և շուրջ 7 տարի իր իշխանությանը ենթարկեց Բաբելոնիան: Գրավելով Բաբելոնիան՝ նա իր տիտղոսաշարին ավելացնում է նաև «*šar Sippar u Bābili*»՝ «Միպպարի և Բաբելոնի արքա» և «*šar māṭ Šumeri u Akkadī*»՝ «Շումերի և Աքքադի արքա»: Նա իր տիտղոսաշարին ավելացնում է նաև 14 տիտղոս: Նրա կառավարման շրջանից սկսած Ասորեստանի արքաների տիտղոսաշարն ընդարձակվում և ճոխացվում է³⁵: Նա գրեթե ամեն տարի առաջնորդում էր ասորեստանյան բանակը դեպի աշխարհագրական այս կամ այն ուղղությամբ: Ներխուժել է նաև Հայկական լեռնաշխարհ, որտեղ բախվել է Նաիրյան ցեղային միության հետ, որից հետո իր տիտղոսաշարին ավելացնում է նաև «*šar kullat māṭāt Nairi*»՝ «Նաիրյան բոլոր երկրների արքա»³⁶: Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը առաջիններից էր, ով ընդունեց «*šar šarrāni*»՝ «արքաների արքա» և «*bēl bēlē*»՝ «տերերի տեր» տիտղոսները³⁷: Կառավարման վերջին տարիներին նա փորձում էր ուժեղացնել արքայական իշխանությունը և տոհմական ավագանիներին ու քրմությանը թուլացնելու նպատակով հեռանում է Աշշուրից քիչ հեռու՝ Տիգրիս գետի ձախ ափին իր կողմից կառուցած նոր մայրաքաղաք Կար-Թուկուլտինինուրտա: Սակայն, շատ չանցած, նա դավադրության զոհ գնաց, և երկիրը կրկին ընկղմվեց քաղաքական խորը ճգնաժամի մեջ: Ասորեստանում մոլեգնում էր նրա որդիների կողմից սանձազերծված քաղաքացիական պատերազմը³⁸: Շուտով այս ամենին գումարվեցին նաև բնակլիմայական կտրուկ

³³ Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը, էջ 13:

³⁴ Аветисян Г., Государство Митанни, с. 92-102.

³⁵ Sazonov V., Die mittelassyrischen, universalistischen Königstitel und Epitheta Tukultī-Ninūrtas I (1242-1206), in Identites and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions, Ed. by T. R. Kämmerer, Alter Orient und Altes Testament, 2011, Band 390/1, S. 235-276.

³⁶ RIMA, I, A.0.78.5, ll. 8-9, p. 244.

³⁷ RIMA, I, A.0.78.3, l. 3, p. 241.

³⁸ Munn-Rankin J., Assyrian Military Power 1300-1200 B. C., p. 284-294; Якобсон В., Месопотамия в XVI-XI вв. до н. э., с. 206-207.

փոփոխություններն ու վերջինիս արդյունքում սկսված Մերձավորարևելյան ճգնաժամը³⁹:

Այսպիսով, Ք.ա. XII-XI դարերի բնակլիմայական փոփոխությունների արդյունքում Եփրատ և Տիգրիս գետերի մակարդակների կտրուկ անկում է նկատվում. ծանր տնտեսական պայմաններն ու հաճախակի դարձած ամորեական ցեղերի ասպատակությունները սրեցին և գրեթե քայքայման եզրին կանգնեցրին սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները⁴⁰: Այս ամենից հետո միայն Թիգլաթպալասար I-ի (Ք.ա. 1115-1077 թթ.) կառավարման ընթացքում քաղաքական կյանքի կարճատև ակտիվություն է նկատվում, որից հետո այն որերորդ անգամ ընկղմվեց քաղաքական քաոսի մեջ: Սակայն հենց այս ժամանակաշրջանում է, որ սկսվեց առաջ մղվել Բաղասարձակ իշխանության գաղափարը⁴¹: Սկսվում է Ասորեստանի պատմության երկրորդ անցման շրջանը:

2. Ք.ա. X դարի երկրորդ կես – Ք.ա. VIII դարի առաջին քառորդ (Ք.ա. 934-783 թթ.)⁴²: Այն ընդգրկում է Վադ Նորասորեստանյան կամ Նորասորեստանյան ժամանակաշրջանը, որի հիմնադիրն է Աշշուր-դան II-ը (Ք.ա. 934-912 թթ.): Աշշուր-դան II-ը և նրա որդի Ադադ-Նիրարի II-ը (Ք.ա. 911-891 թթ.) մի շարք պետական միջոցառումների արդյունքում կարողացան երկիրը դուրս բերել քաղաքական խորը ճգնաժամից և ստեղծեցին գրեթե ամբողջապես ռազմականացված պետություն: Գրեթե շուրջ մեկ դար ասորեստանյան զորքերը առանց որևէ լուրջ խոչընդոտների և պարտության շարունակում էին հաղթարշավը Մերձավոր Արևելքում: Այս ժամանակահատվածում՝ (Ք.ա. 934-745 թթ.), Ասորեստանը տարածքային պետությունից հասավ մինչև կայսերական իշխանություն: Այս ժամանակահատվածը կարելի է ենթարկել նաև

³⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, աշխատությունը:

⁴⁰ Neumann J., Parpola S., Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse in Assyria and Babylonia, JNES, № 46, 1987, p. 168-179; Якобсон В., Новоассирийская держава, ИДМ, II, М., 1989, с. 27-28.

⁴¹ Grayson A.K., Assyrian Civilization, CAH, III/2, 1991, p. 194.

⁴² Grayson A.K., Assyria: Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.), CAH, III/1, 1982, p. 239, 248.

ներքին փուլաբաժանման՝ ա) Ասորեստանի Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանի տարածքային ամբողջականության վերականգնում՝ Ք.ա. 934-884 թթ., բ) Ասորեստանի հետագա առաջխաղացումը դեպի տերության արևմտյան, հարավային և արևելյան սահմանային տարածաշրջաններ՝ Ք.ա. 884/883-824 թթ., գ) Ասորեստանը ներքին հակասությունների ժամանակաշրջանում՝ Ք.ա. 824/823-745 թթ.⁴³:

Արդեն, Ք.ա. X դարի երկրորդ կեսից՝ ասորեստանցիներն իրենց ուշադրությունը բեռեցին հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան սահմաններին⁴⁴: Կարևոր էր նաև հարավային հարևանի՝ Բաբելոնիայի հետ սահմանային վեճերի կարգավորումը: Ադադ-Նիրարի II-ը դեպի Բաբելոնիա կատարեց երկու կարևորագույն հաղթարշավ: Վերջինս բավականին մեծ ուշադրություն էր դարձնում երկրի հյուսիսային սահմաններին և նույնիսկ մի քանի ռազմարշավ կազմակերպեց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝ Նաիրյան երկրների դեմ: Նշված և այլ երկրների դեմ հաջող արշավանքներ էր ձեռնարկում նաև Ադադ-Նիրարի II-ի հաջորդ Թուկուլթի-Նինուրտա II-ը (Ք.ա. 891-884 թթ.)⁴⁵: Աշշուրնաձիրապալ II-ը (Ք.ա. 883-859 թթ.) նույնպես վարում էր ակտիվ նվաճողական պատերազմներ, որոնք ընթացան նրա կառավարման գրեթե ամբողջ ժամանակահատվածում: Նրան հաջողվեց նվաճել Հյուսիսային Միջագետքը, Հյուսիսային Սիրիան ու Փյունիկիան և այլն⁴⁶: Աշշուրնաձիրապալ II-ը վերակառուցելով Սալմանասար I-ի կողմից կառուցած Կալխու (ներկայիս Նիմրուդը) քաղաքը՝ դարձրեց երկրի նոր մայրաքաղաք⁴⁷: Իսկ նրա որդի Սալմանասար III-ը (Ք.ա. 858-824 թթ.) իր կառավարման 34 տարիների ընթացքում կազմակերպեց 32 արշավանք⁴⁸: Վերջինս Ք.ա. 859 թ.-ին արշավանք կազմակերպեց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, որտեղ

⁴³ Bedford P., Empire and Exploitation: The Neo-Assyrian Empire, Social Science History Institute, Stanford University, May 21-22, 2001, p. 11-16.

⁴⁴ Grayson A., Assyria: Ashur-Dan II..., p. 248.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 251-253; Арутюнян Н., Бияйнили (Урарту), С.-П., 2006, с. 48-55.

⁴⁶ Grayson A., Assyria: Ashur-Dan II..., p. 253-259.

⁴⁷ Mallowan M. E. L., The Excavations at Nimrud (Kalhu), Iraq, 1958, № 20/2, p. 101-108.

⁴⁸ Grayson A., Assyria: Ashur-Dan II ..., p. 259-269.

նախկին ցեղային միությունների փոխարեն Ասորեստանի դեմ դուրս եկավ արդեն կազմավորվող Ուրարտական թագավորությունը⁴⁹:

Շուրջ կես դար ակտիվ ռազմական գործողությունների արդյունքում Ասորեստանի թագավորները կարողացան ընդարձակել պետության սահմաններն աշխարհագրական գրեթե բոլոր ուղղություններով: Իսկ Ք.ա. IX դարի վերջին քառորդում Ասորեստանի ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը սկսեց նվազել, իսկ Ք.ա. VIII դարի առաջին կեսին այն կրկին հայտնվեց քաղաքական քառսում: Ադադ-Նիրարի III-ի (Ք.ա. 811-783 թթ.) պետության սահմանների անվտանգությունը պահպանելու բոլոր ջանքերը ոչ բոլոր ուղղություններով էր հաջողված: Հյուսիսում հանդես եկած ուրարտական Մենուա (Ք.ա. 810-786 թթ.) և Արգիշտի I (Ք.ա. 786-764 թթ.) թագավորները փոխեցին ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ Ուրարտուի, իսկ Ասորեստանն ընկղմվեց Երրորդ և վերջին անցումային շրջանը: Առաջավոր Ասիայում Արգիշտի I-ի և նրա որդու՝ Սարդուրի II-ի (Ք.ա. 764-735 թթ.) ակտիվ ռազմական գործողությունների շնորհիվ, ուրարտական պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին՝ դառնալով Առաջավոր Ասիայի հզորագույն քաղաքական ուժը: Հյուսիսային Միջագետքում Ասորեստանը մեծ դժվարությամբ էր պաշտպանում բուն ասորեստանյան տիրույթները: Սարդուրի II-ին հաջողվեց ստեղծել անգամ հակաասորեստանյան հզոր դաշինք⁵⁰:

Ասորեստանում Ք.ա. 768-746 թթ.-ին կենտրոնախույս ուժերի կողմից ապստամբությունները պարբերական բնույթ էին ստացել⁵¹: Ք.ա. 763 թ.-ի հունիսի 15-ին տեղի ունեցած արևի խավարումից հետո ամբողջ երկրում անկարգություններ բռնկվեցին⁵²: Իրավիճակն էլ ավելի սրվեց, երբ այդ ամենին գումարվեց ուրարտացիների ռազմական ակտիվությունը: Այս շրջանում ռազմական առավելությունն ակնհայտորեն Ուրարտուի կողմն էր:

⁴⁹ Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), с. 82 и сл.

⁵⁰ Luckenbill D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. I, Chicago, 1926, §§ 769, 797; Grayson A., Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744-705 B.C.), CAH, III/2, p. 74-77.

⁵¹ Grayson A., Assyria: Ashur-Dan II..., p. 278.

⁵² Նույն տեղում, էջ 245:

3. Հաջորդ և վերջին փուլը ըստ Ա. Կ. Գրեյսոնի ընդգրկում է Ք.ա. 744-609 թթ., որը նրա մոտ անվանված է Ուշ նորասորեստանյան կայսրության ժամանակաշրջան⁵³: Իսկ ներքին փուլաբաժանմամբ՝ կայսրության կայացումն ու տարածումը՝ Ք.ա. 745-630 թթ. ա) Տերության երկրորդ բարձրացումը և նահանգային համակարգի կազմակերպումը՝ Ք.ա. 745-722 թթ., բ) կայսերական գազաթնակետը՝ Ք.ա. 722-630 թթ.: բ) Ասորեստանի թուլացումն ու անկումը՝ Ք.ա. 630-609/605 թթ.⁵⁴: Այս գործընթացում Յ. Չաբլոցկան հակված է առանձնացնելու երեք փուլ՝ ա) Ք.ա. 934-884 թթ., բ) Ք.ա. 884-727 թթ., գ) Ք.ա. 722-627 թթ. կամ «Սարգոնյանների ժամանակաշրջան»⁵⁵:

Այս փուլում է, որ ծնունդ առավ և զարգացավ «համաշխարհային տերության» ասորեստանյան գաղափարը: Նույն ժամանակաշրջանում նախկին պետությունների փոխարեն առաջացան նոր բնույթի պետություններ, որոնք իրավամբ կարելի է «կայսրություններ» անվանել: Առաջավոր Ասիայում առաջին իրական կայսրությունը Ասորեստանն էր, իսկ ստեղծողը՝ Թիգլաթպալասար III-ը (Ք.ա. 745-727 թթ.): Թիգլաթպալասար III-ի գլխավոր խնդիրներն էին պատերազմների ընթացքում բնակաթափ եղած տարածքների վերաբնակեցումը, երկրի տնտեսական և ուղղակի ներուժի վերականգնումը: Նրա եռանդուն գործունեության շնորհիվ, կառավարման հենց առաջին տարում կատարվեցին ուղղակի և վարչական բարեփոխումներ, որոնց արդյունքում Ասորեստանը կարողացավ դուրս գալ շուրջ կես դար տևած քաղաքական քաոսից:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 239:

⁵⁴ Bedford P., *Empire and Exploitation: The Neo-Assyrian Empire*, p. 16ff.

⁵⁵ Заблоцка Ю., *История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания)*, М., 1989, с. 314-315, այսպես կոչված «Սարգոնյանները», ընդհուպ մինչև Աշշուրբանապալ, վարում էին նույն արտաքին և ներքին քաղաքականությունը, ինչ որ Թիգլաթպալասար III-ը և Սալմանասար V-ը: Սակայն, միաժամանակ այն տարբերվում էր մինչև Թիգլաթպալասար III-ը կառավարած արքաների վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականությունից: Այդ իսկ պատճառով ավելի հավանական ենք գտնում Թիգլաթպալասար III-ից սկսած մինչև Ասորեստանի անկումն ընկած ժամանակահատվածն անվանել Ուշ ասորեստանյան թագավորություն:

Ասորեստանյան տերության պատմության մեջ սկսվում է մի նոր փուլ, որը կարելի է «*pax assyriaca*» անվանել: Վարչական բարեփոխումների արդյունքում նվաճված տարածքների նկատմամբ քաղաքականությունն արմատական փոփոխության ենթարկվեց: Եթե նախկինում նվաճված տարածքները կցվում էին Ասորեստանին որպես կախյալ թագավորություններ և կառավարվում էին փոխարքաների (^{ամ}šaknu) կողմից, ապա բարեփոխումների արդյունքում փոխարքայությունները բաժանվեցին ավելի մանր վարչաքաղաքական միավորների՝ մարզերի, որոնք էլ ղեկավարում էին մարզային կառավարիչները (^{ամ}bēl pīḫāti): Իսկ նվաճված տարածքների բնակչության նկատմամբ տարվում էր *nasāḫu*-ի՝ զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականություն, որն իրենից մի տեսակն էթնիկական ձուլում կամ «*assyrianization*» էր ներկայացնում⁵⁶:

Թիգլաթպալասար III-ի հաջորդները շարունակեցին նրա քաղաքականությունը՝ Ասորեստանը վերածելով հսկայածավալ կայսրության: Սալմանասար V-ի (Ք.ա. 727-722 թթ.) և մասնավորապես Սարգոն II-ի կառավարման ընթացքում «համաշխարհային» տերության գաղափարը մտավ ավարտական փուլ: Իսկ նրանց ակտիվ արտաքին քաղաքականության արդյունքում Առաջավոր Ասիայի էթնոքաղաքական քարտեզը վերաձևման ենթարկվեց⁵⁷: Ք.ա. 729 թ.-ին Թիգլաթպալասար III-ը գրավեց Բաբելոնիան, որն այսուհետ պետք է լիներ Ասորեստանի գլխավոր խնդիրը: Բաբելոնիան պահպանեց իր գոյությունը Ասորեստանի կազմում:

Ասորեստանա-բաբելոնյան միությունը, սակայն, ազդարարեց Ասորեստանի կործանման սկիզբը: Ասորեստանում և մասնավորապես ամբողջ Մերձավոր Արևելքում ի հայտ եկան ասորեստանամետ և բաբելոնամետ խմբավորումներ, որոնք իշխանության հասնելու համար անընդմեջ պայքարի մեջ էին: Սարգոն II-ի հաջորդները Մինախիսերիբը (Ք.ա. 705-681 թթ.), Ասարխատդոնը (Ք.ա. 681-669 թթ.) և

⁵⁶ Ցականյան Ռ., Չանգվածային վերաբնակեցումների քաղաքականությունը Ասորեստանում և Վանի թագավորությունում (Ք.ա. VIII-VII դդ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIX, Ե., 2014, էջ 40:

⁵⁷ Ցականյան Ռ., «Համաշխարհային տերության» գաղափարի կիրառումը Ասորեստանում, Գարուն, 2012, № 9-10, էջ 121-126:

Աշշուրբանիպալը (Ք.ա. 669-627⁵⁸ թթ.), անմիջականորեն գտնվում էին այս կամ այն խմբավորման ազդեցության ներքո: Վերջին երկուսի կառավարման ընթացքում ասորեստանյան զորքերը նվաճեցին անգամ Եգիպտոսը: Ասորեստանը փաստացի գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին և տարածքային առումով հսկայական չափերի էր հասնում ու Հին Մերձավոր Արևելքում մինչ այդ գոյություն ունեցած պետություններից ամենամեծն էր: Ասորեստանի սահմանները ձգվում էին՝ հյուսիսում՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններից մինչև Նուբիայի սահմանները հարավում, արևելքից արևմուտք այն ձգվում էր Էլամի արևելյան սահմաններից մինչև Կիլիկիա ու Կիպրոս: Սակայն Աշշուրբանիպալի մահից հետո Ասորեստանը հայտնվեց քաղաքական քաոսի մեջ՝ երկրում սկսեց մոլեգնել քաղաքացիական պատերազմը: Ասորեստանի գահի համար մղվող պայքարն արդյունքում հանգեցրեց հսկայածավալ կայսրության տրոհմանը: Ասորեստանում միաժամանակ հայտնվեցին մի քանի գահակալներ, որոնք, սակայն, ձևականորեն կախման մեջ էին Նինվեից: Ապստամբեց նաև Բաբելոնիան և շուրջ 21-ամյա պայքարից հետո վերջ դրեց Ասորեստանի գոյությանը: Բաբելոնիան, որը սկզբնապես վարում էր ազատագրական պայքար և սկզբնապես ձգտում էր անկախության, սկսած մոտ Ք.ա. 616 թ.-ից՝ անցավ հակահարձակման և սկսեց վարել նվաճողական պատերազմ: Նախ Ք.ա. 614 թ.-ին բաբելացիները գրավեցին նախկին մայրաքաղաք Աշշուրը, ապա իրենց դաշնակից մարերի գլխավորությամբ՝ Ք.ա. 612 թ.-ին գրավեցին ու ավերեցին Ասորեստանի վեհաշուք մայրաքաղաք Նինվեն, իսկ Ք.ա. 607 թ.-ին գրավեցին Խառանը⁵⁹: Իսկ Ք.ա. 605 թ.-ին բաբելոնյան ուժերը գահաժառանգ Նաբուգոդոնոսորի գլխավորությամբ, Կարքեմիշի տակ կարողացավ պարտության մատնել Ասորեստանի դաշնակից Եգիպտոսին և ավարտին հասցնել բուն ասսուրական տարածքների նվաճումը:

⁵⁸ Աշշուրբանապալի կառավարման վերջին տարվա խնդիրների վերաբերյալ տե՛ս Ցականյան Ռ., Աշշուրբանապալի կառավարման վերջին տարին, Մերձավոր Արևելք, 2011, № 7, էջ 270-276:

⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս Ցականյան Ռ., Ասսուրա-բաբելոնյան հակամարտությունը և Նաբոպալասարի հյուսիսային արշավանքները, ՊԲՀ, 2011, № 1 (186), էջ 261-273:

Դեռևս, Սարգոն II-ը մայրաքաղաքը Կալխու/Կալախից տեղափոխեց Ք.ա. 712-707 թթ.-ին տեղափոխեց իր կողմից կառուցած Դուր-Շարրուկին, սակայն նրա մահից անմիջապես հետո Սինախիսերիբը չցանկացավ այնտեղ մնալ և մայրաքաղաքը տեղափոխեց Նինվե (ներկայիս Կույունջիկը), որն էլ փաստացի դարձավ Ասորեստանի վերջին մայրաքաղաքը, եթե իհարկե բացառենք այն հանգամանքը, որ վերջին արքա Աշշուր-ուբալլիթ II-ը (Ք.ա. 612-607/05 թթ.) գահ բարձրացավ Խառան քաղաքում:

Չնայած բազում ներքին առանձնահատկություններին, որոնցով և պայմանավորված են վերոհիշյալ պարբերացումները, այնուամենայնիվ պետք է նշել նաև, որ այն ունի պայմանական բնույթ:

TSAKANYAN RUSLAN (IOS)

ON THE PERIODIZATION OF THE ASSYRIAN HISTORY

This article briefly presents the entire history of existence of the state of Assyria, from the very beginning till its fall. The author had drawn attention to every stage of the Assyrian history, to the internal and external characteristics of Old Assyrian kingdom (XX cent.-1420 B.C.), Middle Assyrian kingdom (1419-935 B.C.) and Neo Assyrian kingdom (934-607/05 B.C.) as far as possible. Also the author tried a new approach to chronological problems. However, in any case, the author came to the conclusion that despite the many internal characteristics, which are determined by the periodization, it should also be noted that it has a conventional character.